

ЗА НЯКОИ ЧЕРТИ НА ГРАДСКАТА СТРУКТУРА НА СРЕДЕЦ

Магдалина Станчева (София)

В сложно преплетените разновременни останки, които образуват археологическото наследство на София, градската структура на средновековния Средец се откроява твърде трудно¹. Тя се е оформила в структурата на жив късноантичен град, съхранил в значителна степен своя облик до края на VIII в., когато Сердика е все още в пределите на Византия². Мощното присъствие на сердикийските строежи такива, каквито ги създава преди всичко времето от началото на IV в. нататък, са реалност за българския Средец независимо от това, доколко те отговарят на нуждите му. Затова и неговият средновековен български облик не се оформя изведнъж, а постепенно, в течение на няколко столетия. През това време новата управа на града и неговото ново население подхождали избирателно към завареното градоустройство и благоустройство. Успоредно с развитието на нови общественно-икономически отношения градът се освобождавал от късноантичното съдържание, което вече не му било нужно. Постепенно бил постигнат онзи образ на Средец, който представлява сложна смесица от старо и ново според времето на създаването си, но е единен в своята цялостна характеристика на средновековен български град.

Средец се формира подобно на някои други по-малки и по-големи балкански градове, наследили живи късноантични центрове³, постепенно подчинени на нуждите на средновековното общество, например Несебър, Варна, Пловдив, Белград, Солун и, без съмнение, Константинопол, където мащабите са други, но някои процеси са подчинени на общите закономерности в развитието на средновековния балкански град. За съжаление засега у нас от тези градове само Несебър е сравнително добре проучен⁴. Пловдив и Варна са още съвсем неясни в своята средновековна характеристика⁵.

На страниците, с които разполагаме, ще се опитаме да обясним някои черти на градската структура на Средец като следствие от исторически факти и общественно-икономически процеси, опирайки се на дългогодишни археологически проучвания и наблюдения⁶.

Животът на Средец до османското завоевание обхваща почти 6 столетия – от началото на IX в. до 70-те години на XIV в. В този продължителен период градът се променя. Улавянето на тези процеси е трудно поради редица причини, главната от които е непрекъсващото нито за кратко историческо време обитаване. Това вплита материалните следи една в друга, без да създаде нито за един период ясно разделяща епохите граница.

Многогодишната практика спомогна да се изработят специфични методи за разчитане на сложните ситуации, които са резултат от това положение.

Оказва се, че общите закономерности на общественно-икономическото развитие и историческите събития влияят различно върху различните елементи на градската структура. Тези различия отразяват избирателното поведение на средновековния град спрямо античното градско наследство и характеризират съответната епоха или период.

Началните десетилетия, а може би и цялото първо столетие от живота на българското население в Средец са като че ли белязани преди всичко от грижата за създаването на силна крепост⁷. Но протейизмът и уширението на крепостната стена към запад и север били изоставени заедно с площта, която те

затваряли. Заградената от първоначалната римска крепост площ била напълно достатъчна за живота на града и само тази първа стена се укрепява и поддържа. Отвътре край градските стени са разположени не само необходимите за стражата помещения. Тук живее през IX и X в. значителна част от населението, използвайки и пригаждайки близките постройки или пък изграждайки традиционното народно жилище – полуземлянката.

Вътрешната площ на града изглежда не особено гъсто населена⁸. В нея още доминира архитектурният облик на Сердика от времето преди българското завоевание през 809 г. Но главната градска резиденция в югоизточния край на града се обитавала, и то вероятно именно от българския управител на града⁹. За неговите нужди е пригодена и банята на резиденцията. Големи каменни плочи, положени върху разрушената мозайка от IV в., настилат нейния вестибюл. Каменната настилка е датирана с монетни находки от X в., а обитаването на резиденцията през тази епоха се установява с наличието на домашна българска керамика от IX и X в.¹⁰

Никакви предмети на лукса не могат да се свържат с бита на средецките обитатели от това време. Керамиката е скромна и носи традиционните черти на славянските домашни съдове¹¹. Накитите, които могат да се датират в това време, са също твърде скромни. Част от тях – токи, коланни краища, звънчета от конска сбруя, костени части от лък и псаии, подсказват значителното присъствие на военни лица¹².

За това време археологическата информация като че ли най-силно подчертава военноадминистративното значение на Средец. Но живописният пласт с летищите ангели в църквата „Св. Георги“¹³ и някои мраморни декоративни елементи от нейния олтар¹⁴ показват, че през X в. в Средец са създадени творби на изкуството, каквито може да си осигури един голям градски център.

Историческите събития от края на X и началото на XI в. – големите сражения между византийската армия и българската отбрана на Средец, са отразени в състоянието на крепостната стена много ярко – такива разрушения тя не познава дотогава¹⁵. Силата на атаките може да се „разчете“ по състоянието на западната крепостна стена, на кулите, на западната и източната порта. Но Средец устоява, неговото превземане от византийската армия не става чрез успеха на нападенията. Разбира се, не е случайно, че именно този град оказва толкова продължителна и твърда съпротива. Без съмнение, за това допринася и отличната му крепостна система, заварена от българите, но и пригодена в някои свои пунктове към изискванията на епохата (затваряне на външни потери на кулите, преустройство на портите и др.). Но не здравината на крепостта решавала изхода на битките. Сердикийската крепост нееднократно била нападана в своята добългарска история. Но именно времето на Първата българска държава, по-право краят на това време, създава на тази крепост славата на непревземаема. Тук не можем да се въздържим да не подчертаем решаващото според нас обстоятелство: яката римска крепост на Сердика трябвало да брани от нападател един завладян от Рим град с основно тракийско население; в X в. тази крепост е българска, намира се на българска територия, отбранява се от българи и постига непревземаемост, непозната в старата история на града, когато всъщност се създава. Следователно решаващият фактор не е самата крепост, а нейната отбрана.

Времето на византийското владичество, както е известно от писмените извори, е твърде тежко за Средец. Фактите са добре познати – печенежките заселвания, сръбско-маджарските нападения, преминаването на кръстоносците.

Всичко това се прибавя към тежестите на чуждото управление с неизбежното потисничество и засилената експлоатация на населението¹⁶.

При такава историческа обстановка в Средец не можела да се извърши градоустройствена и строителна дейност, която да се открие и свърже с времето на византийското владичество. С материални следи, които могат да се датират в XI и XII в., и главно с керамика се очертава градско пространство от центъра към запад, от двете страни на Декуманус Наисус¹⁷. Най-близо до центъра значителна площ заема голяма сграда, строена вероятно в по-ранно време (преди завладяването на Сердика от българите), но чиито помещения имат и късни нива. Едно от тях е с интересен и рядко срещан у нас мозаичен под в *opus alexandrinum* с елементи от бял мрамор и черни шисти¹⁸. Това е единственият градски квартал, в който се забелязва явно обновление през този период.

Времето на Втората българска държава е голямата епоха на Средец. Той получава пълни възможности да се развие като важен център. Границите на България са далеч на запад и югозапад и неговото средишно положение придобива особено икономическо и политическо значение. Пътищата, които преминават през него, са пътища на интензивна международна търговия и на културен обмен.

Археологическите данни подсказват, че е завършен вече процесът на превръщането му в средновековен център с всички особености на град с антична традиция. Крепостната стена е значително преобразена. Изменени са портите (сега те са двукрили), някои от кулите (преустроени в четириъгълни) и фасадите на куртината. Те са почти изцяло преоблицовани отвън с подръчен каменен материал и са загубили напълно изгледа си от VI в., запазен до византийските нападения в X–XI в.

Цялата градска площ е заселена. Незастроените места в нея са свързани с някаква традиция. Улиците пазят посоките си (изток–запад и север–юг). Но някои от тях са затворени от нови строежи, а почти всички са стеснени. Старите градски инсули са пресечени от нови тесни улички проходи, тъй като площта им се заема сега от много по-малки сгради. По уличните платна има чешми, а някъде и кладенци. Броят на църквите е увеличен, но те са малки, съобразени с пространството, в което могат да се вместят. Голямата някогашна банска сграда (термите) не съществува. Части от нея са използвани чрез преустройство за създаване на няколко отделни бански постройки.

Жилищните постройки, които могат да се датират в XIII–XIV в., се установяват сравнително рядко като отделни сгради. Често те са устроени в запазени части от по-стари сгради. Така е със самата феодална резиденция, която е разположена в старата късноантична резиденция, използвана и през време на Първата българска държава. Естествено някои нейни части са загубили отдавна първоначалния си вид и вътрешна декорация. Но обитаването през тази епоха е засвидетелствувано с находки. Освен това непосредствено до западния ѝ край е изградена обслужващата феодала и семейството му църква на името на св. Николай Мирликийски. Най-вероятно е, че нейният ктитор е ктиторът на Боянската църква, посветена на същия светец – севастократор Калоян.

Особеност, която е обусловена от обстоятелството, че Средец наследява градоустройството на Сердика, е присъствието на феодалната резиденция в единно укрепения град. Въпреки че този югоизточен квартал е бил престижната част на града, той е все пак един от вътрешните градски квартали, свързан с останалите части на Средец чрез уличната мрежа. Не се открива следи от някакво вътрешно укрепване на тази част на града. Вероятно самата резиденция имала своя охрана, но не била отделена със стена от града. Тук, в Средец, феодалната система се пригодила към заварената градска структура, а не създала градско

устройство, подобно на търновското, видинското и др. Отделно и укрепено феодално жилище Калоян имал в Бояна.

Църквата „Св. Николай Мирликийски“ била семейна църква на феодала. Но наблизко била църквата „Стара св. Петка“ и все още най-голямата вътрешноградска църква „Св. Георги“. В този район на града били съсредоточени църковният и светският елит – от югоизток към центъра. Източно от ротондата „Св. Георги“ бе изследвано и най-интересното и добре запазено жилище от XIII–XIV в.¹⁹

През XIII–XIV в. в цялата градска площ се откриват предмети – главно керамика и накити, които свидетелствуват за сравнително висок стандарт на градски бит. Но именно в югоизточната част и около църквата „Св. Георги“ са намерени най-изисканите образци на сграфитокерамика. Още едно потвърждение, че в тази част на града било съсредоточено население с по-високо социално положение, е изселването му и заместването му с мюсюлмани през XVI в.

Занаятчийската и търговската дейност се съсредоточават на запад, на север и на североизток от центъра и си създават свои малки централни пространства при кръстовищата.

Част от църковната йерархия сигурно обитавала града, но средище на духовен и книжовен живот се оформило и около църквата „Св. София“. Старият източен некропол остава единствен извън крепостната стена. Използват се повторно зиданите раннохристиянски гробници. Видни лица се погребват в притвора на „Св. София“. Но и вътре в града малките оградени дворове на някои нови църкви, а и на „Св. Георги“ се използват като гробища.

Структурата и обликът на средновековния Средец са отражение на налагането на съвременните, типични за феодализма характеристики на градски живот върху една ярко изразена и незагубила напълно значението си късноантична основа²⁰. Историческите и обществено-икономическите фактори оказват влияние върху затвърждаването или отхвърлянето на някои черти на нейните елементи. Причина за това е както рационалността на старото устройство и обусловеността му от неизменни дадености, така и невъзможността да се замени то с по-подходящо за епохата устройство без цялостно унищожаване на завареното и новото застрояване. В това отношение Средец се нарежда сред значителна група европейски градове, които пренасят в новата епоха използваемото и пригодимото от градското наследство на късната античност.

¹ Станчева, М. Археологическото наследство на София – формиране, състояние, проблеми. – В: Сердика, 2 (под печат).

² Станчева, М. Археологическо проучване на средновековния Средец (IX–XIV в.). Резултати и проблеми. – В: Сердика – Средец – София. С., 1976, с. 28 сл.

³ Станчева, М. Селищната традиция и формирането на българския град. – Векове, 9, 1980, № 5, 32–41.

⁴ Новите изследвания се публикуват в поредицата на БАН „Nessebre“ (т. 1, 1969; т. 2, 1980).

⁵ За Пловдив вж. обобщено накратко: Джамбов, Хр. Археологически проучвания за средновековната история на Пловдив и Пловдивския край. – В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, с. 85 сл. От Средновековието на Варна са публикувани само изследвания на отделни находки.

⁶ През 1976 г. излезе от печат първият опит да се съберат и анализират археологическите информации за средновековния Средец (вж. бел. 1). В тази кратка статия се опираме и на нови наблюдения и проучвания, направени през последните години.

⁷ За значението на София и крепостта ѝ през Средновековието вж. Станчева, М. Средец – София. – В: Български средновековни градове и крепост. 3. Варна (под печат).

⁸ Станчева, М., Л. Дончева-Петкова. Sur la surface habitée de Sredec au IXe–XIVe s. – ИАИ, 25, 1979, с. 118 сл.

⁹ Основанията за това предположение се излагат за пръв път от Станчева, М. По някои проблеми на средновековния Средец. – ИБИД, 25, 1967, с. 213 сл. По-късно този въпрос е разгледан в студията „Археологическо проучване на средновековния Средец“ (с. 46 сл.) (вж. бел. 2).

¹⁰ Вж. бел. 8.

¹¹ Станчева, М. Ранносредновековна керамика от София. – Археология, 1, 1959, № 3–4, 61–68. Находките от разкопките през следващите години на други обекти показват същите типове съдове.

¹² Част от тези находки са публикувани от Станчева, М. Средновековно българско въоръжение от Средец. – Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 385 сл.

¹³ Цончева, М. Църквата „Св. Георги“ в София. С., 1979, 62–63, 135 сл.

¹⁴ Тези декоративни архитектурни елементи са от олтара на църквата, но се намериха извън ротондата, изхвърлени вероятно при превръщането ѝ в джамия през XVI в.

¹⁵ Вж. бел. 7.

¹⁶ Цанкова-Петкова, Г. Страници из историята на средновековна София. – В: Сердика – Средец – София. С., 1976, с. 17 сл.

¹⁷ Улицата с посока изток–запад, открита на разкопки на мястото на бъдещата централна метростанция през 1984 г., съпада напълно със старата улица „Нишка“ (сега „Найчо Цанов“).

¹⁸ Разкопките се ръководеха от К. Григорова.

¹⁹ Станчева, М. Към изучаването на средновековната жилищна архитектура. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 274 сл. Това жилище се датира в XIII–XIV в. въз основа на редица археологически и други данни. Опитът на арх. В. Дочева да го отнесе към XVI–XVII в. (автореферат на дисертация за кандидатска степен) въз основа на една вградена в стената шестоъгълна тухла не може да се приеме според нас, тъй като това жилище е преизползувано след османското завоевание, когато и целият квартал се заселва с мюсюлманско население.

²⁰ Станчева, М. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец. (По археологически данни). – ИИД, 29, 1974, 209–222.